

نسخ خطی «دره نادره» تألیف میرزا مهدی خان استرآبادی در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم آذربایجان

• دکتر رعنا محمودوا^۱

ÖZET: Rana MEMEDOVA, “Azerbaycan Millî Elmler Akademisi Elyazmalar Enstitusunda Mirza Mehdi Xan Esterabadi'nin “Düre-yi Nadire” Eserinin Yazma Nüsxeleri”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 5-6 (Güz 2016/1395), ss. 21-26

18-ci yüz ilin ünlü filolojisti Mirza Mehdi Xan Esterabadi, *Tarix-i Cahangüşa-yi Nadiri*, *Düre-yi Nadire* ve *İnşa* kimi ünlü tarixî eserlerin müellifi olub, bu eserlerde Nadir Şah'ın hakimiyeti döneminin (1736-1748) önemli olaylarına yer vermişdir. O ayrıca Emir Elişir Nevayî'nin eserlerine dayanaraq Türkçe (Çağatay)- Farsça *Senglax* sözlüyünün ve *Mebaniyi'l-Lüga* başlıklı dilbilgisi eserinin yazarıdır. *Tövrat* ve *İncil* kitabları da Nadir Şah'ın emri ve Mirza Mehdi Xan'ın denetimiyle Farscaya çevrilmişdir. Bu meqalede, Azerbaycan Millî Elmler Akademisi Elyazmalar Enstitusunda bulunan Mirza Mhedî Xan Esterabadi'nin telif etdiyi *Düre-yi Nadire*'nin yazma nüsxeleri incelenmişdir.

Açar Sözler: *Yazma Nüsxeler*, *Mirza Mehdi Xan Esterabadi*, *Düre-yi Nadiri*, *Senglax*, *Azerbaycan*.

چکیده: رعنا محمودوا، "نسخ خطی «دره نادره» تألیف میرزا مهدی خان استرآبادی در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۵-۶ (پاییز ۲۰۱۶/۱۳۹۵)، صص. ۲۱-۲۶

میرزا مهدی خان استرآبادی فیلولوژیست مشهور قرن ۱۸ میلادی مؤلف آثار تاریخی معروفی از جمله *تاریخ جهانگشای نادری*، *دره نادره* و *انشاء* می‌باشد که در آنها به بیان حوادث دوران نادر شاه افشار در سال‌های زمامداری وی از سال ۱۱۴۸-۱۱۶۰ هـ.ق / ۱۷۴۸-۱۷۳۶ م. پرداخته شده است. او به تألیف فرهنگ لغت ترکی (جغتایی) - فارسی تحت عنوان سنگلاخ نیز همت گماشت که بر اساس آثار امیرعلیشیر نوایی و کتاب دستور زبان ترکی جغتایی "مبانی اللغت" نوشته شده است. کتاب‌های "تورات" و "انجیل" به دستور نادرشاه تحت سرپرستی و هدایت میرزا مهدی خان استرآبادی به زبان فارسی ترجمه شده است. در این مقاله، نسخ خطی

^۱ انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان.

کتاب «دره نادره» تألیف میرزا مهدی خان استرآبادی در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: نسخ خطی، میرزا مهدی خان استرآبادی، دره نادری، سنگلاخ، آذربایجان.

میرزا مهدی خان استرآبادی فیلولوژیست مشهور قرن ۱۸ میلادی مؤلف آثار تاریخی معروفی از جمله *تاریخ جهانگشای نادری*، *دره نادره* و *انشاء* می‌باشد که در آن‌ها به بیان حوادث دوران نادر شاه افشار در سال‌های زمامداری وی از سال ۱۱۴۸-۱۱۶۰ هـ.ق / ۱۷۴۸-۱۷۳۶ م. پرداخته شده است. او به تألیف فرهنگ لغت ترکی (جغتایی) - فارسی تحت عنوان سنگلاخ نیز همت گماشت که بر اساس آثار امیرعلیشیر نوایی و کتاب دستور زبان ترکی جغتایی "مبانی اللغت" نوشته شده است. کتاب‌های "تورات" و "انجیل" به دستور نادرشاه تحت سرپرستی و هدایت میرزا مهدی خان استرآبادی به زبان فارسی ترجمه شده است.

دره نادره که به زندگی نادر شاه اختصاص دارد، بر اساس اثر *تاریخ جهانگشای نادری* ترتیب گردیده است. تفاوت این دو اثر، به طور کلی به زبان نوشتاری آنها باز می‌گردد. مؤلف در دره نادره از ابزار تجسمی گوناگون، استعاره، مجاز و نیز اسلوب سبک‌های پیشرفته‌ای همچون سجع، تضمین و... استفاده نموده و از کلمات کم استعمال و لغات دشوار عربی و فارسی بهره گرفته است. البته لازم به یادآوری است که استفاده بی‌حد و اندازه از اسلوب‌های مذکور به دشواری و پیچیدگی زبان اثر تألیفی منجر گردید.

میرزا مهدی خان استرآبادی در مقدمه اثر خود می‌نویسد که دره نادره را به تأسی و تقلید از تاریخ و صاف نگاشته است، مضاف بر آن کاملاً بدیهی است که مؤلف تحت تأثیر آثار منثور معروف شرق از جمله *تاریخ جوینی*، *تاریخ معجم* و *مقامات حریری* قرار داشته است. "میرزا مهدی خان به حدی شیفته اثر *وصاف الحضرة* بوده است که چون او در سرفصل‌ها و تشریح و تجسم صحنه‌های نبرد و در مواردی از فارسی به عربی گراییده، وی نیز به تقلید او گاهی دو صفحه عبارت را به عربی آورده است. گذشته از وصاف که میرزا مهدی خان خود به تقلید و اقتباس از وی اعتراف کرده است، از دیگر متون ادبی نیز مستقیم یا غیرمستقیم متأثر است و آنها عبارت از *کلیله*، *سندبادنامه*، *مرزبان نامه*، *گلستان* و *نفته‌المصدوراند*" (۱، یط). میرزا مهدی خان در تلاش جهت پیشی گرفتن از آثار مورد تقلید خود شدت و حدت زیادی به خرج داد و در استفاده از کلمات کم استعمال عربی و فارسی و نیز بکارگیری اسلوب‌های مختلف ادبی و بازی بیش از حد با کلمات زیاده‌روی نمود.

برخلاف آرزوی میرزا مهدی خان استرآبادی زبان نوشتاری دره نادره به صورتی بسیار سرد و خشک حاصل گردید در حالیکه زبان نوشتاری تاریخ و صاف بسیار دلپذیرتر و زیباتر می‌نماید (۲، نه). میرزا مهدی خان استرآبادی در دره نادره از نثر عربی، مقامات حریری بیش از دیگر آثار بهره برده است و جملات و عبارات کاملی را از مقامات حریری بدون هیچگونه تغییری کپی‌برداری نموده است (۱، که).

در همه چاپ‌های سنگی و نسخه‌های خطی دره نادره که در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان مورد نگهداری و مراقبت قرار دارند، به دلیل وجود کلمات و عبارات دشوار و بسیار زیاد عربی، دارای توضیحات، شروح و حاشیه‌نویسی می‌باشند که توسط کاتبان و صاحبان این آثار نوشته شده‌اند. پژوهش‌های صورت گرفته بر روی این اثر به ما اجازه می‌دهد چنین نتیجه‌گیری کنیم که هدف نویسنده از تألیف دره نادره تنها نمایش و به رخ کشیدن مهارت و استادی خود در امر نویسندگی بوده است. میرزا مهدی خان استرآبادی نه تنها به توصیف حوادث تاریخی توجهی نمی‌کند بلکه تلاش فراوان دارد تا مهارت خود بر زبان عربی و فارسی و توانایی در بکارگیری اسلوب‌ها و سبک‌های ممکن موجود در آن دوره را به رخ بکشد.

دره نادره به دوره سوم ترقی نثر فارسی اختصاص دارد چرا که این دوره را "دوره سجع و قافیه و عصر تکلف و تصنع و زمانه فساد نثر فارسی نامیده‌اند. در این دوره نویسنده از خود اعراب هم در استعمال کلمات عربی و لغات غریبه و تفنن لاطائل و اطناب‌های ممل و قافیه‌پردازی و فضل‌فروشی پیش می‌افتد و مأموم بر امام سبقت می‌جوید. در این دوره نیز مانند عصر پیشین، نثر مسجع و مصنوع با نثرهای ساده و مطبوع هر دو در عرض هم موجودند و کتب فصیح و بلیغ و زیبایی که به ندرت سجع و قافیه را رعایت کرده‌اند، در تمام این مدت نوشته شده و وجود داشته است..." (۳، ۳۱۴، ۳۱۵).

در این دوره یعنی از ربع اول قرن ۱۸ تا قرن ۱۹ افزایش تکلف زبان مشاهده می‌گردد. از سجع، سمبلیسم، رمز و کنایه و همچنین کلمات عربی و اصطلاحات علمی به نحو گسترده‌ای استفاده می‌شد (۴، ۱۶).

در دره نادره مؤلف در پیروی از مد روز از سجع، تضمین، جناس و همچنین از استعاره و مجاز استفاده بسیار برده است. میرزا مهدی خان استرآبادی در این اثر از همه نوع جناس استفاده نموده اما بیشترین فضا را به جناس سطری (بازی با کلمات که دو کلمه به یک گونه نوشته می‌شوند اما تفاوت در تلفظ و نقطه روی حروف دارند) اختصاص داده است. میرزا مهدی خان استرآبادی در انتخاب عنوان این کتاب نیز به چنین امری توجه داشته است. در عنوان کتاب تسمیه ایهامی به نام نادرشاه نیز وجود دارد (۵، ۵۲۵).

به این نکته نیز باید اشاره نمود که مؤلف بیش از هر چیز در امر تضمین با آیات قرآن و کلمات عربی بسیار موفق عمل نموده است.

در کتابخانه‌ها و کلکسیون‌های شخصی در سطح جهان، به تعداد بسیاری نسخ دست‌نویس و چاپ سنگی از دره نادره وجود دارد. در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم آذربایجان نیز ۷ نسخه دست‌نویس این اثر وجود دارد که در این مقاله به فهرست آنها می‌پردازیم.

۱- نسخه تحت شماره D-۴۹۸: اولین برگه این نسخه (۱پ) افتاده است. متن با جوهر مشکی روی کاغذ ضخیم ساخت اروپا به خط زیبای نستعلیق شکسته نوشته شده است. در برخی اوراق (۱۲۵ر-۱۲۸پ) به خط نستعلیق ریز نوشته شده است. عناوین بابها با جوهر قرمز به خط نسخ می‌باشد. جملات و کلمات عربی جداگانه به نسخ نوشته شده و روی آنها خطوط قرمز رنگ کشیده شده است. در آغاز نسخه در حاشیه و بین سطرها، شرح و توضیح کلمات به صورت مجزا با جوهر قرمز و مشکی به خط شکسته نستعلیق متفاوت با خط کاتب نسخه مرقوم است. در حواشی نیز شکل صحیح برخی کلمات به خط شخصی دیگر نوشته شده است. جلد نسخه آسیب زیادی دیده است. روی جلد از بین رفته اما پشت جلد از مقوای ضخیم با روکش تیماج قهوه‌ای رنگ است که در بعضی قسمت‌ها اثرات کرم‌خوردگی دیده می‌شود. ابعاد ورق ۳۲ X ۱۹'۵ سانتی متر و ابعاد متن ۲۲ X ۱۲'۵ سانتی متر است. سال پایان کتابت در خاتمه اثر موجود نیست. البته بر اساس خصوصیات پالئوگرافیک می‌توان آن را به قرن ۱۸ منسوب دانست. نسخه مشتمل بر ۳۲۸ ورق است.

۲- نسخه شماره D-۱۲۶: نسخه‌ای کامل است. متن با جوهر مشکی روی کاغذ نازک کرم روشن و تیره ساخت اروپا به خط نستعلیق نوشته شده است. بر روی نخستین ورق (۱پ) دو مهر منقوش است. عناوین بابها با جوهر قرمز نوشته شده و بر روی جملات و کلمات عربی خط قرمز کشیده شده است. بین سطرها با جوهر قرمز به خط شکسته نستعلیق شرح و توضیح نسخه نوشته شده که با خط کاتب متفاوت می‌باشد. در حواشی اوراق، کلمات جا افتاده متن نوشته شده است. ابعاد ورق ۲۴'۵ X ۲۰'۵ سانتی متر و ابعاد متن ۲۴'۵ X ۱۴ سانتی متر است. نسخه دارای جلدی مقوایی با روکش پارچه‌ای قهوه‌ای رنگ و شیرازه چرمین است که در سال ۱۲۶۵هـ ق (۱۸۴۸م) به دست محمد بن حاجی احمد شاهرودی کتابت گردیده و مشتمل بر ۱۹۷ ورق می‌باشد.

۳- نسخه شماره D-۱۲۳: نسخه بر روی دو نوع کاغذ ضخیم آبی و طوسی اروپایی به خط نستعلیق نوشته شده است. عناوین بابها با جوهر قرمز می‌باشد. کلمات عربی به خط نسخ بوده و بر روی آن خط قرمز کشیده شده است. در حواشی و بین سطرها زیر کلمات و جملات دشوار ترجمه فارسی و توضیحات با جوهر مشکی و قرمز درج گردیده که گمان می‌رود این یادداشت‌ها در زمان‌های متفاوت از سوی افراد مختلف و شاید هم به دست صاحبان نسخ نوشته شده باشد. ابعاد ورق ۳۱ X ۲۱ سانتی متر و ابعاد متن ۲۵ X ۱۴'۵ سانتی متر است. نسخه دارای جلد معاصر با مقوای مشکی رنگ و شیرازه چرمی می‌باشد. نام کاتب نامشخص است. نسخه در سال ۱۲۴۴هـ ق (۱۸۲۸م) کتابت گردیده و مشتمل بر ۱۱۲ ورق است.

۴- شماره D-۹۴: نسخه کامل بوده و متن نسخه بر روی کاغذ زرد روشن براق اروپایی به خط نستعلیق نوشته شده است. عناوین بابها با جوهر قرمز نوشته شده و بر روی کلمات عربی خط قرمز کشیده شده است. بین سطرها ترجمه فارسی و شروح برخی کلمات و جملات به خط نستعلیق و با جوهر مشکی نوشته شده است که با خط کاتب متفاوت می‌باشد. ابعاد ورق ۳۱'۵ X ۲۰'۵ سانتی متر و ابعاد متن ۲۱ X

۱۱'۵ سانتی‌متر است. جلد آن مقوای شرقی با روکش چرم مشکی رنگ که بر آن ۳ مدالیون کوبیده شده است. بر اساس مندرجات ورق ۱۶۱ پ این نسخه از سوی عبدالرحیم بن کربلایی محمد در سال ۱۲۴۳ هـ ق (۱۸۲۷ م) کتابت گردیده و مشتمل بر ۱۶۱ ورق می‌باشد.

۵- **نسخه شماره شماره ۱۰۱۳-C:** متن با جوهر مشکی بر روی کاغذ براق نازک ساخت اروپا که به زردی گراییده، به خط نستعلیق نوشته شده در کادری با خطوط قرمز و مشکی جای گرفته است. عناوین باب‌ها و کلمات به صورت جداگانه با جوهر قرمز نوشته شده و بر روی کلمات عربی خط قرمز کشیده شده و در حواشی و بین سطرها با جوهر قرمز و مشکی به خط نستعلیق شکسته به توضیح و شرح برخی کلمات متن پرداخته شده است. همچنین در حاشیه اوراق متن، کلمات و جملات جافتاده متن قید گردیده است. نسخه به دلیل رطوبت آسیب دیده و در برخی از ورق‌ها جوهر متن نسخه پخش شده است. نسخه فاقد جلد می‌باشد. ابعاد ورق ۲۷ X ۱۷ سانتی‌متر و ابعاد متن ۲۱ X ۱۱'۵ سانتی‌متر است. نام کاتب در هیچ جایی نیامده اما بر اساس نوشته خاتمه کتاب، نسخه در سال ۱۱۲۸ هـ ق (۱۷۱۵ م) کتابت گردیده است. کاتب در درج سال کتابت مرتکب اشتباه شده زیرا که اثر پس از مرگ نادرشاه افشار یعنی پس از سال ۱۱۶۰ هـ ق (۱۷۴۷ م) تألیف شده و این امر تاریخ مورد اشاره کاتب را رد می‌نماید. بر اساس خصوصیات پالئوگرافیک کتابت اثر به سال ۱۲۲۸ هـ ق (۱۸۱۵ م) بازمی‌گردد. نسخه مشتمل بر ۱۷۲ ورق می‌باشد.

۶- **نسخه شماره ۱۵۵-D:** نسخه‌ای کامل است که بر روی کاغذ کرم و آبی رنگ اروپایی به خط نستعلیق نوشته است. عناوین باب‌ها با جوهر قرمز نوشته شده و بر روی کلمات عربی خط قرمز کشیده شده است. بین سطرها با جوهر قرمز شروح و توضیحات کلمات دشوار متن نوشته شده است. در حواشی با جوهر قرمز کلمات و جملات جافتاده متن قید گردیده است. ابعاد ورق ۳۲'۵ X ۲۰'۵ سانتی‌متر و ابعاد متن ۲۰'۵ X ۱۱،۵ سانتی‌متر است. جلد آن مقوای شرقی با روکش چرم قهوه‌ای رنگ که مدالیون‌های لوزی شکل بر آن کوبیده شده است. در بعضی از اوراق اثرات رطوبت دیده می‌شود و برخی اوراق نیز از شیرازه جدا گشته‌اند. این نسخه مرمت گردیده و تاریخ کتابت آن سال ۱۲۴۰ هـ ق (۱۸۲۴ م) می‌باشد. نسخه دارای ۱۱۹ ورق می‌باشد.

۷- **نسخه تحت شماره شماره ۴۸۳-D:** نسخه ناتمام می‌باشد. ابتدای نسخه موجود نیست. اوراق از ۱ پ تا ۱۲ یعنی اوراق مربوط به بخش پس از توصیف حوادث تسخیر قلعه در داغستان و برخی اوراق پایانی نسخه موجود نیست. متن بر روی کاغذ کرم رنگ روسی ضخیم با جوهر مشکی رنگ نوشته شده است. عناوین باب‌ها با جوهر قرمز نوشته شده و بر روی کلمات عربی با جوهر مشکی خط کشیده شده است. بین سطرها با خط شکسته نستعلیق شروح کلمات و عبارات کلمات دشوار متن نوشته شده است. در حواشی شروح به عربی و فارسی و کلمات و جملات جافتاده متن قید گردیده است. ابعاد ورق ۳۲،۵ X ۱۹،۵ سانتی‌متر و ابعاد متن ۲۶ X ۱۴ سانتی‌متر است. این نسخه مرمت گردیده و دارای جلد معاصر است و به گوشه اوراق کاغذ سفید چسبانده شده است. به دلیل عدم وجود صفحه مربوط به خاتمه

نسخه، تاریخ کتابت نامعلوم است. بر اساس خصوصیات نسخه شناسی می‌توان آن را به قرن ۱۹ مربوط دانست. نسخه دارای ۹۳ ورق می‌باشد.

باید به زبان نوشتاری دره نادره میرزا مهدی خان استرآبادی توجه بیشتری نمود. دره نادره به زبانی پرطمطراق و پرزرق و برق نگاشته شده به نحوی که فهم و درک حوادث توصیفی بیش از حد دشوار گشته است. دلیل این امر را می‌توان به ترقی و پیشرفت توأمان ادبیات تاریخی و منثور مشرق زمین نسبت داد، چرا که آثار ادبی با پیشرفت خود در این دوره تأثیر بسزایی بر آثار تاریخی نهاد که نمونه آشکار این امر، اثرپذیری دره نادره بر اساس سالشمار تاریخی دربار نادرشاه افشار تألیف میرزا مهدی خان استرآبادی است البته با تغییراتی چند بر آن.

این اثر نه تنها منبع با ارزش تاریخ ایران، آذربایجان و کشورهای همسایه در دوران حاکمیت نادر شاه افشار به حساب می‌آید، بلکه می‌توان آن را برآستی نمونه برجسته آثار منثور فارسی زبان پس از صفویه به حساب آورد ■

منابع:

- استرآبادی میرزا مهدی خان. تاریخ جهانگشای نادری. به اهتمام عبدالله انوار. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۷.
- استرآبادی میرزا مهدی خان. دره نادره. به اهتمام صیاد جعفر شهیدی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.
- بهار محمد تقی. سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی. در ۳ جلد، جلد اول. تهران: زوار، ۱۳۸۱.
- برتلس ی.ا. آثار منتخب. تاریخ ادبیات فارسی-تاجیکی. مسکو، ۱۹۶۰ (به زبان روسی).
- فرهنگ فارسی. دکتر محمد معین. در ۶ جلد، جلد پنجم. تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۲.